

SELÇUKLULAR ZAMANINDA SİVAS ŞEHİRİ¹

OSMAN TURAN

Sivas şehri Selçuk Türkiyesinin büyük medeniyet merkezlerinden biri idi. Zamanın bütün tahriplerine ve her türlü ihmellere rağmen bu güne kadar, kısmen olsun, mevcudiyetlerini muhafaza eden millî âbideler, daha ilk bakışta, bize bu şehrin tarihi ehemmiyeti hakkında bir fikir verir. Dânişmendlilerin merkezi olan ve Selçuk sultanlarına, Konya'dan sonra Kayseri gibi, ikinci bir paytaht vazifesini gören Sivas, ticarî ve iktisadî müstesna mevkii ve büyüklüğü dolayısıyla, bütün Türkiye şehirlerine üstün bir durumda bulunuyordu. Orta çağ Türkiyesi medenî faaliyetleri bakımından büyük bir rol oynamış olan bu şehrin tarihi hakkında, siyasî ve askerî vakalardan tamamiyle sarfınazar ederek, mevcut malzemeye göre, şehir tarihi bakımından umumî bir bilgi vermeğe çalışacağım. Fakat bundan eldeki malzeme ve vesikaların şehrin tarihî ehemmiyetile mütenasip bir yekûn tuttuğu neticesini çıkarmamalıdır. Esasen Orta çağ Türkiye şehirlerinin tarihini yazabilmek için, İslâm dünyasının diğer kültür merkezlerine nazaran, kaynak bakımından çok zayıf bir durumda bulunduğumuzu hatırlamak kâfidir. Malûmdur ki İslâm âleminin yalnız Bağdad, Şam, Kahire, Isfahan, Buhara, Tebriz... gibi büyük medeniyet merkezleri için değil ikinci derecedeki şehirler hakkında dahi, İslâm tarihine ait muhtelif cins kaynakların verdiği mufassal malûmattan başka, türlü zamanlarda yazılmış birtakım mahallî tarihler mevcuttur. Bunlar arasında bir şehir için yalnız bir müellif tarafından yazılmış onlarca ciltlik eserlerin mevcudiyeti gözönüne getirilirse bu şehirlerin tarihini aydınlatmak için ne kadar iyi bir durumda bulunduğumuz kolaylıkla anlaşılır. Halbuki Orta zaman Türkiye şehirleri için, Meyyâfârkın bir derece istisna edilirse, bu tarzda yazılmış tek bir esere raslamak maalesef mümkün değildir. Hattâ bizzat Selçuk devletine tahsis edilmiş kroniklerin yekûnu da bir kaç sayısının geçmemektedir. Bu hal Selçuk devleti gibi Türkiye şehirleri tarihini yazabilmek için de ne kadar zor bir durumda bulunduğumuzu gösterir. Bununla beraber, ticarî ve kültürel ehemmiyeti Türkiye hudutlarını çok aşan, Selçuk Sivası hakkında, Türk kaynaklarından başka Arap, Fars, Bizans, Lâtin ve Ermeni kaynaklarında dikkate şayan kayıtlara Taslamaktayız, ki bunlar bugünkü tarih görüşü ile işlendiği zaman diğer Anadolu şehirlerine nazaran daha tatmin edici bir mahallî tarih meydana çıkabilecektir. Hususiyile bu şehir halkı arasında mevcut olacağını umduğumuz, eski büyük ailelerden inkital etmiş, vakfiye ferman,

¹ Bu makale altı yıl önce Sivas'ta yapılması kararlaştırılmış olan Üniversite haftası münasebetiyle verilecek bir konferans için hazırlanmıştı.

berat ve sair yadigârlar yazılacak olan bir Sivas tarihinin en sağlam malzemesini teşkil edecektir, ki bir şehir tarihi için bu cins vesikaların yerini siyasî hadiseleri esas tutan kronikler, çok zaman, tutmaz. Âbideleri ve kitabeleri dolayısıyla Sivas şehrine tahsis edilmiş olan Van Berchem ve Halil Edhem, Uzunçarşılı ve Rıdvan Nafiz, A. Gabriel'in eserlerine bu türlü vesikalar ilâve edildiği zaman böyle bir teşebbüse girişmek şüphesiz tâydalı bir netice verecektir. Daha şimdiden elimize geçen birkaç kıymetli vakfiye bize bu hususta kâfi bir ümit vermektedir.

Selçuk Sivası'nın Bizans Sebaste'min yerinde mi veya başka bir yerde mi kurulduğu kat'î olarak tesbit edilememiş ise de bu şehrin diğer bir takım Anadolu şehirleri gibi Türkler tarafından hemen tamamen yeniden inşa edildiği şüphesizdir. Onun açık bir delili de Sivas'ta Selçuklulardan önceki devirlere ait bir iz veya eserin mevcut bulunmamasıdır. Bu, kısmen istilânın zarurî bir neticesi olarak, Bizans Sivasının yıkılmış olmasile izah edilebilir. Filhakika Urfalı Mathieu, Büyük Selçuk sultanı Tuğrul-beğ zamanında (1059) vukubulan Anadolu akınlarından bahsederken, Türklerin, sur ve istihkâmları olmayan, şehre hücum ederek burasını tahrip, ahali-sini de esir ve katlettiklerini yazar. Bununla beraber, bu tahribin mahiyeti ne olursa olsun, burada tafsiline imkân olmayan sebepler dolayısıyla, Bizans Anadolu'su iktisadî ve medenî bakımdan büyük bir inhitat içerisinde bulunduğu için şehir hayatı bir ilerleme değil bir çöküntü manzarası arzeder. Bundan dolayı Anadolu'da Selçuklulardan önceki devirlere ait Tasladığımız eserler daha ziyade Roma ve Elenistik çağların mahsulüdür. Binaenaleyh Bizans Sivasının böyle bir iz bırakmamış olması, işaret ettiğimiz bu umumî şartların neticesi olarak, medenî umrandan mahrum bulunmasıyla kabili izahtır.

Şehrin Anadolunun destanı kahramanı olan Battal Gazi tarafından zaptedildiğine dair, tarihçe mevsuk olmayan, rivayetten sarfınazar edersek Türklerin buraya, tam mânasile, hâkim olmaları büyük Malazgirt zaferi (1071) nın bir neticesidir. Bu zaferden bir müddet sonra Konya ve havalisinde yerleşen Selçuk oğulları buraların fethi ve Türkleştirilmesiyle uğraşırken Dânişmendliler idaresinde bulunan Türkler de merkezleri Sivas olmak üzere Kayseri, Kastamonu ve Malatya arasındaki memleketleri bir Türk vatani haline getirmeye çalışıyorlardı. Bundan dolayı Selçuklular DU havalie yerleştikten sonra da buralara " *Dânişmend İli*" adını veriyorlardı. Selçuk istilası Anadolu'yu o zaman medeniyetçe çok ileri bir seviyede bulunan İslâm dünyasının geniş iktisadî ve ticarî faaliyetleri içine soktuktan sonra bu ülke milletlerarası bir köprü haline geldi. Ve Anadolu, tarihinin en mes'ut ve müreffah bir devrini yaşadı. Fakat bu istilâ vuku bulur bulmaz iktisadî ve ticarî faaliyetler hemen baş göstermedi. Gerçekten bu vaziyetin husule gelebilmesi için önce Bizans ve Haçlı taaruzlarını kırarak bu toprakları bir vatan haline getirmek, sonra da Anadolu'daki rakip Türk hanedanlarından biri etrafında millî birliği temin etmek icap ediyordu. Bütün bu şartlar bir asırlık bir müca-

deleden sonradır ki XII inci asrın ikinci yarısında, II. Kılıç Arslan zamanında, gerçekleşti. Bunun için Selçuk Türkiyesinde, medenî ve iktisadî inkişafıyla birlikte, şehir hayatının büyük bir süratle ilerlemesi bu zamanda başlar. Tarihî kaynakların ifâdelerinden sarfinazar bunun en belirgin bir delili de bütün Selçuk Türkiyesi şehirlerinde ve bu arada, Sivas'ta rastladığımız en büyük mimarî eserlerin XIII üncü asra ait olmasıdır. Bundan dolayı Konya Selçuk Sultanlarının eline geçinciye kadar, bir asır süren Dânişmendliler idaresinde, Sivas şehrinin iptidaî bir şekilde kurulmasından başka bir imar ve gelişme faaliyeti göze çarpmaz. Bununla beraber Dânişmendlilerin paytahtı ve Anadolunun kilit noktası olması dolayısıyla şehirde bazı medenî faaliyetlerin vuku bulunduğunu gösteren eserler mevcuttur. Kitabesi olmadığından ve kaynaklardan henüz kendisine ait bir kayde rastlayamadığımızdan dolayı inşa tarihini tesbit edemediğimiz Ulu cami, eskiliği ve mimarî hususiyeti münasebetiyle, Dânişmendlilerin eseri olmak icap eder. Umumiyetle ilk kurulan İslâm şehirlerinde önce ortada bir Ulu cami ve meydanla birlikte onun etrafında binaların inşa edildiğine dair İslâm şehirciliği ananesi gözönüne getirilirse bunun pek tabîî olacağı anlaşılır. Bunun gibi Danişmendlilerden Nizâmeddin Yağlıbasan ve Zahîreddin İli namına bir takım zaviye ve funduk (han-otel) bulunduğu dair 1221 tarihli I. İzzeddin Keykâvüs'e ait vakfiyede kayıtlar mevcuttur.

Şehir, XII ci asrın ikinci yarısında, Kılıç Arslan tarafından kurulan, millî birliğe girdikten sonra, bütün Türkiyede olduğu gibi, burada da büyük bir gelişme başladığı göze çarpar. Gerçekten Anadolu, burada tafsili imkânsız sebepler ve Selçuk Sultanlarının müşahede ettiğimiz hayrete şayan ticarî ve iktisadî siyasetleri sayesinde dünya ticaret yollarının tekasûf ettiği bir ülke haline girince bütün bu yolların kavuşak noktasında bulunan Sivas hızlı bir inkişafa mazhar oldu. Cenuptaki Mısır, Suriye, Irak gibi medeniyetçe çok ileri ülkelerin halkı asırlarca rağbetle aradıkları şimalin kürklerini ve ordularını besleyen, saraylarını süsleyen köle ve cariyelerini, artık Orta Asyadan dolaşan eski yoldan değil yeni açılan Anadolu yolundan tedarike başlamışlardı. Halep'ten Elbistan ve Kayseri yoluyla Sivas'a gelen ticaret kervanları oradan Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla gemilere binerek Kırım'a varıyorlar ve oralara İslâm sanayiinin mahsullerini götürüyorlardı. İbn ül-Esîr daha 1205 de Trabzon Rumlarının Sinop ve Samsun'a varan yolu karadan ve denizden kesmeleri dolayısıyla Kıpçak, Rus ve Rumlularla ticaret yapan kabilelerin Sivas'ta izdiham halinde yığıldıklarını, bunun neticesi olarak halkın büyük zararlara uğradığını, bunun üzerine Selçuk Sultan I. Keyhusrev'in bir sefer açmağa mecbur olduğunu yazar. Filhakika Sivas, bu devirde, Şimal ve Cenup kavimlerinin bir mübadele merkezi idi. Şimalden gelen köleler, cariyeler ve kürkleri İslâm ülkelerine buradan dağılıyordu. Menşei Kıpçak ve Kafkas kavimlerinden olan Mısır Memlûk devleti orduları ve bir kısım Selçuk devlet adamları olan köleler hep Sivas'ta satılmış, Sivas'tan

götürülmüştür. Bu münasebetle İlhanı hükümdarı Abaga han meşhur Mısır-Suriye Sultanı Baybars'a yazdığı bir mektupta "Sivas'ta satılmış bir köle" ifadesile onu tezyif etmişti. XIV cü asrın sonlarına kadar bu yol bu faaliyetini muhafaza ediyordu. Hattâ Kadı Burhaneddin Mısır Sultanı Berkuk ile bozuşunca onu Sivas'tan kendi memleketine köle sevk edilmesine mâni olmakla tehdit etmişti. Şimal-Cenup yolu açıldıktan sonra da Avrupada feodal cemiyetin sarsılarak şehir hayatının inkişafa başlaması Avrupa kavimlerini müslümanlarla büyük bir ölçüde ticarî mübadelelere sevketti. Bu suretle Şark-Garp istikâmetinde başlayan ticarî faaliyetler de Anadolu'da tekasüf etti. Antalya'dan gelen kervanlar Konya, Kayseriye uğrayarak Sivas'a varıyor, oradan Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e gidiyordu. İlhanîler zamanında Tebriz, Bağdadin yerine geçerek İslâm dünyasının en büyük merkezi haline gelince bu yolun ve netice itibarile Sivas'ın da ehemmiyeti büsbütün arttı. Bu devrin G. Rubrouck, Marco Polo, gibi meşhur seyyahları da bu yoldan giden veya gelen kervanlara karışarak Sivas'a gelmiş ve oradan geçmişlerdir. Bu geniş faaliyetler dolayısıyla XIII cü asırda Sivas birçok kavimlere mensub tüccarların yerleştikleri ve oradan dünyanın her tarafına kervanlar hazırladıkları bir merkez haline geldi. Bundan dolayı şehirde türlü milletlere mensup tüccar kolonileri teessüs etti. Bu gibi gelişmeler neticesinde Cenevizliler burada bir konsolosluk ihdas ettiler. Cenevizlilerin bir kısmı şehirdeki hanlarda oturuyordu ki Kemaleddin fundukunda uzun zaman kalmış olduklarını orada bir kilise yapmış olmaları dolayısıyla anlıyoruz. Bazı Cenevizliler de hanlardan ayrılarak, daha sakin kalmak için, mahallelerde kiraladıkları evlerde oturuyorlardı. Diğer taraftan şehirde ticaret yapan bir miktar da Yahudi vardı ki Sahibiye medresesine ait vakfiyede Sivas'ta bir Yahudi mahallesinin mevcut olduğu görülüyor. Şimal memleketlerle yapılan ticaret dolayısıyla Volga bölgelerinden gelen Türk Bulgarlar da şehirde yerleşmişlerdi. Aynı vakfiye bunlara ait bir Medrese-i Bulgarî'nin mevcudiyetini haber veriyor.

Bu suretle milletlerarası bir transit şehri haline gelen Sivas aynı zamanda iç ticaret merkezi ve Türkiyenin dışarıya çıkardığı malların da bir pazarı idi. Şehrin büyük bir buğday istihsal sahasının merkezinde bulunması da ehemmiyetini artırıyordu. Ecnebiler, Orta çağda meşhur olan, Türk halılarını Sivas'taki ticarethanelerden satın alıyorlardı. Bugün Lyon müzesinde bulunup, üzerindeki kitabeden, 1219 da Alâeddin. Keykubâd için yapılmış olduğu anlaşılan bir halı buradan alınmıştı. Kırmızı ipek üzerine altın telle yapılmış tezyinatı Selçuk halıcılığının bir şah eseridir. 1276 da Sivas'dan sevk edilen Ceneviz emteasını hâmil bir gemi yolda soyulmuş, diğer biri Sivas'dan aldığı zencefil yükünü Cenova'ya götürmüştü. Şehir bir ticaret merkezi olduğu kadar bir da sanayi merkezi haline gelmiş bulunuyordu. Bilhassa yünlü ve pamuklu dokuma yapımı ilerlemiş idi. Hamdullah Kazvini Sivas sof (Sûf-i Sivasî) larının meşhur olup İran'a kadar gittiğini söyler ki o zaman İran'ın sınaî inkişafı göz-

önüne getirilirse bu kumaşların ehemmiyeti ve Sivas şehrinin sinâî faaliyeti daha kolay anlaşılır. Sâhib Ata vakfiyesi şehirde kârhane ve ma'sere adıyla bir takım imalâthanelerin bulunduğunu kaydeder. Bütün Orta çağ Türkiye şehirlerinde olduğu gibi Sivas'ta da her ticaret ve san'at mensupları kendilerine mahsus çarşılarda oturarak çalışırlardı. Şehirdeki bu türlü meslek erbabına mahsus birçok çarşılarından adlarını, vakfiyeler vasıtasıyla, bildiklerimiz şunlardır: Bakkallar, kasaplar, attarlâr, aşçılar, demirciler, iplikçiler, bezzazlar, terziler, üsküfcüler adını alan çarşılarıdır. Şüphesiz Sivas gibi büyük şehirde daha birçok meslek erbabının bulunduğu çarşılar vardı ki bunların hepsini bugün için tespit edecek vesikalar elimizde mevcut değildir. Sarraf, kuyumcu, kürkçü gibi kıymetli eşya satan bazı tüccarlar daha emin yerler olan büyük hanlarda oturur ve oralarda ticaret yaparlardı. Bununla beraber Sahtiyan hanı, Pamuk hanı, Şekerciler hanı, Bezzazlar hanı, adını alan hanlarda daha başka cins tüccarlar da bulunuyordu. Bu hanların bir kısmı ayrı bir çarşı gibi olup içlerinde birçok dükkânlar vardı. Sâhib Atanın bir hanında dokuz dükkân ile aile oturacak bir takım daireler olduğunu vakfiyesi kaydediyor. Diğer bazı büyük hanlarda olduğu gibi Sivas'taki Emîr-i âhur îmadeddin Ayaz fundukunda (hanında) bir mescit bulunuyordu. Diğer taraftan tüccarları, kervan kabilelerini müsafir etmek için şehirde birçok hanlar vardı. İbn Said, Ebu'l-Fida ve Kalkaşandi ana şehirlerden ve büyük ticaret merkezlerinden olarak vasıflandırdığı Sivas ile Kayseri arasında yolcular için 24 hanın mevcut olduğunu söyler². Elimizdeki vakfiyeler sayesinde, Sivas'ta, XIII cü asırda bulunan bazı hanların isimlerini de biliyoruz: Necmeddin Candar, Tâceddin Mahmud, Nizâmeddin Hurşid, Kâmileddin Mansûr, Zahireddin İli, Büyük Han, Eski Kapan, Kemaleddin adlarını taşıyan hanlardır.

Bu ticarî faaliyetler ve Selçuk Sultanlarının hususî alâka ve ihtimamları sayesinde Türkiyenin birinci sınıf kültür merkezi haline gelen şehirde birçok medenî tesisler vücade getirildi. Hastahanesi, Medreseleri o zamanın başlıca kültür yuvaları idi. Şehirde pekçok hayır müesseseleri vardı. Her tarafta imaret, zaviye, hanekah, cami, mescid, mektep, hamam, çeşme ve su sarnıçları vücade getirilmişti. İkinci Kılıç Arslan memleketi oğulları arasında taksim edince Sivas Kutbeddin Melik Şahin merkezi olmuştu. I. İzzeddin Keykavüs ekseriyetle çok sevdiği bu şehirde otururdu. I. Alâeddin Keykubâd ilk tahta çıkış merasimini burada yapmıştı. IV. Kılıç Aslan ve Selçuk devletinin yıkılışından sonra Anadolu'da hüküm süren Moğol umumî valileri, bilahare de Eretne oğulları ve Kadı Burhaneddin Sivas'ı merkez yaptıklarından şehirde bu münasebetle birçok saraylar yapılmıştı, ki maalesef bugün bunlardan hiç bir

² İbn Said'den gelen bu malûmatı diğer muahhar kaynaklar gibi bu son ikisi de Sivasın içinde gösterir. Onun Anadolu'ya dair metnini neşrederken bu hususa ayrıca işaret edeceğiz.

iz kalmamıştır. Bu siyasî ve iktisadî ehemmiyeti dolayısıyla Selçuk hastahanelerinin en büyüğü burada yapılmıştı. I. İzzeddin Keykâvüs'un 1217 de yaptırıp Dâr uş-şifâ Dar us-sihha adı verilen bu hastahane diğer birçok İslâm ve Selçuk hastahaneleri gibi aynı zamanda bir tıbbiye mektebi idi. Bozuk bir kopyesi zamanımıza kadar gelen vakfiyesi orada müteaddit tabiblerin, cerrahların ve göz hekimlerinin bulunduğunu göstermektedir. 20-30 odası bulunan hastahaneye birçok köylerle birlikte Sivas'ta 70, Ereğli'de 30 dükkân vakfedilmişti. Keykâvüs hasta olunca burada yaptırdığı türbesine gömülmesini ve hastalığı sırasında söylediği şu kıt'ayı da sandukasına yazmalarını vasiyet etmiştir:

*Mâ cihanrâ güzâştım u şudîm
Renc her dil nigâştım u şudîm
Pes ez in nevbet şumast ki mâ
Nevbet-i hîyş dâştım u şudîm*

Yazıcı oğlunun aynı kuvvetle yaptığı tercümesi şudur:

*Bu cihâni ki terk edip gittik
Rencini dilde berk edip gittik
Şimdiden sonra nevbet erdi size
Nitekim evvel ermiş idi bize*

Dâr uş-şifâ, 1768 de, bir fermanla medrese hâline sokulduğu için bundan sonra ona Şifâiye medresesi adı verilmiş ve birinci Cihan Harbine kadar bu vazifeyi görmüş, nihayet askerî ambar haline sokularak maalesef tarihi kıymetine uygun bir itinaya nail olamamıştır. Türbenin kapusu üzerindeki çiniler 1312 de Vali Hasan Paşa zamanında tamir vesilesiyle Samsun'daki Fransız Konsolosuna satılmış iken hamiyetli müderrislerin ihbarı sayesinde alınarak yerlerine konmuştur.

Selçuk Türkiyesinin iktisaden birinci merkezi haline gelen şehir ilim hayatı bakımından da Konya ile rekabet edecek bir seviyeye erişmişti. Zamanın Üniversiteleri mesabesinde mühim medreselere sahipti. XIII cü asrın ikinci yarısından önce mevcut olan medreselerin bir kısmını Sâhib Fahreddin Ali'nin vakfiyesinden öğreniyoruz, ki bunlar arasında asrın başında inşa edilmiş olanları da Keykâvüs vakfiyesinde kaydedilmiştir. Bunlar Medrese-i Selçukiye, Medrese-i Kemaliye, Medrese-i Bulgari, Terken Hatun, Subaşı, Necmeddin Tusî, Giyaseddin Keyhusrev, Necmeddin Muhammed el-Hatibi, Hokkabaz, Emineddin Ali medreseleridir. Maalesef bu medreselerin, daha XVII ci asırda bile, mevcudiyetini muhafaza edemediğini Evliya Çelebi'nin tasviri dolayısıyla anlıyoruz. Zamanımıza kadar sanki Selçuk Sivas'ının tarihinden bize birşeyler anlatmak için ayakta duran üç büyük medrese vardır ki bunlar bir tesadüf eseri olarak aynı tarihte (1271) inşa edilmiş olan Gök Medrese, Çifte Minare ve Buruciye Medreseleridir. Selçuk mimarisinin en kıymetli yadigarlarından olan Gök Medrese yapıcısı Sâhib Fahreddin Ali'ye nisbetle

Sâhibiye adını da alır. Çok iyi bir tesadüf eseri olarak bize kadar gelmiş olan vakfiyesi, bozuk bir kopya olmasına rağmen, yalnız bu medrese hakkında değil Sivas tarihi hakkında da en kıymetli bir vesikadır. Bu devir medreselerini anlamak için bunun muhtevasından biraz bahsetmek faydalı olacaktır. İki kat olan Medresenin yazın üst, kışın alt katında oturuluyordu. Evliya Çelebi Diyâr-i İslâm'da emsaline raslanamayan medresenin kale kapısı gibi büyük bir kapısı olduğunu, dersaneleri ve talebelere mahsus olan odalarının seksen kadar bir yekûn tuttuğunu söyler, ki vakfiye de kışlık ve yazlık odaları olduğunu zikretmiştir. Vakfiyeye göre medresenin yanında bir mescid, bir kütüphane, ve bir de Dâr uz-ziyâfe vardı. Medresenin bir müderrisi, iki muidi, 20 kadar da talebesi mevcuttu. Mescidin de bir imam, iki müezzin, kütüphanesinde bir hâfız-ı kütüp, bir kapıcı ve ferrâş bulunuyordu. Dâr-uz ziyâfe medresedekilerden başka oraya inen sâlih ve fakir kimselere yemek pişirmek için yapılmıştı, ki Evliya Çelebenin bu hususî kaydetmesi müessesenin vâkifin şartlarına uygun olarak asırlar boyunca işlediğini göstermesi dolayısıyla mühimdir. Müezzinlerden biri minarenden fakirlere ekmek atmakla mükellef olduğunu vakfiye kaydediyor. Müderrise Dâr uz-ziyâfe'den verilen yemekten başka ayda 150 dirhem gümüş para yani bizim harpten önceki paramızla takriben 300 lira maaş veriliyordu. Talebenin ileri (fakîh), orta ve başlangıçtakilerinden her birine yemekten başka ayda 15, 10,8 dirhem para tahsis edilmişti. Bütün müesseye daimî bakmak üzere ayda 50 dirhem alan bir de mimar tayin edilmişti. Muidlerin maaşı 50 şer ve aşçının maaşı 15 dirhemdi. Medresenin harap olan üst kısmına 1823 de ahşap odalar yapılmış, 1904 Sivas Valisi Akif Paşanın himmetiyle Medrese yeni bir tamir görmüştür. Yalnız Sivas'ta değil Türkiyenin her tarafında cami, medrese, zaviye, kervansaray, hamam, çeşme kabilinden hayrete şayan bir surette birçok mühim hayır müesseseleri yapan Selçuk veziri Fahreddin Ali bu eserleriyle Türk milletinin hatırasında unutulmaz bir şahsiyet olarak kalacağından şüphe yoktur. Şifâiye medresesi karşısında ve Dâr ul-hadîs adını da alan Çifte Minare Medresesi İlhanî İmparatorluğunun büyük veziri Meşhur Sâhib Şemseddin Civeyni tarafından inşa edilmiş olup maalesef çok tahribe uğramıştır. San'at bakımından büyük bir kıymeti olan bu medrese, harab olması dolayısıyla, 1882 de evvelâ hastahane sonra da mektep haline sokulmuş ve ancak ön duvarı Halil Edhem Beyin himmetile yıkılmaktan kurtarılmıştır. Selçuk ricalinden Muzafereddin Burucerdî tarafından inşa edilen Buruciye Medresesi tarihi kıymeti olan Selçuk eserlerindedir. Vakfiyesinin ancak küçük bir hülâsasını ihtiva eden avlusundaki kitabe, bunun da Gök Medrese gibi mescidi, kütüphanesi olduğunu göstermektedir. Bu medreselerin yanlarında bulunan camilerden başka bazı kaynaklar vasıtasıyla adlarını bildiğimiz halde bugün mevcut olmayan şu birkaç mescidi de burada zikretmeliyiz: Attarlar mescidi, Hacı Zeki mescidi, Cemaleddin Muhammed Kazvini mescidi, Hokabaz Mescidi.

Şehirdeki iktisadî ve medenî inkişafı müvazi olarak yapılmış daha pek çok hayır müessesesi vardı. Bunlar arasında başlıca zaviyeleri, hânekahları ve imaretleri zikredebiliriz. Her sınıf halk ve müsafirler için ayrı ayrı yerler vardı. İbn Batuta orada bulunan Dâr us-siyâde'ye şeriflerden başka misafir kabul edilmediğini, misafirler orada kaldıkça her türlü ihtiyaçları sağlandıktan sonra yollandıkları zaman kendilerine azıkları dahi verildiğini yazar. Seyyah uğradığı bütün Türkiye şehirlerinde olduğu gibi burada da Ahilerden her zümrenin kendisini zaviyelerine götürmek istediklerini ve halkın misafir götürmekten büyük bir sevinç ve öğünç duyduklarını söyler. Burada bulunan bu gibi müesseselerden bildiklerimiz: Nizâmeddin Yağbasan, Ferideddin Tabib hânıkahları, hânıkah-üsultan, Şerafeddin Osman zaviyesi ve Dâr ur-râha'dır. Orta çağ Türkiye'sinde her sınıf halk için ayrı misafir haneler vardı. Tüccarlar yollardaki kervansaraylarda parasız yiyip yattığı halde şehirlerdeki hanlarda ücretle kalırlardı. Pegolotti Sivas'tan geçerken bir yük emtea için hanlara ücret olarak 7 ve şehre girerken ve çıkarken, bağ olarak da, birer akçe ödendiğini haber vermektedir. Diğer sınıf halktan ilim adamları medreselere kondurulurdu ki Sahibiye'nin Dâr uz-ziyâfe'si bu gibi ilim adamlarını misafir ederdi. Beyler saraylara, şeyh ve rindler de hânekah ve zaviyelere indirildi. Bunlar arasında şehrin şarkında bulunan Dâr ur-râha pek maruf idi. Elimizdeki vakfiyesi Dâr ur-râhanın bir şeyhi, iki hafızı, aşçısı, aşçı muavini, hizmetçi ve ferraşı olup müslüman fakir, dul, yetim ve hastaları barındıran bir zaviye idi. Zaviye'nin yanında bir cami, bir de imaret vardı. Ferideddin Tabib hânekahı civarında bulunan Dar ur-râha'nın pek zengin vakıfları olduğunu vakfiyesi göstermektedir. Maalesef bugün eski binadan eser kalmamıştır. Sivas'ta vakıf ve hayır işlerinin çok geniş ve yaygın bir şekilde ileri olduğunu İslâm kaynakları bildirmektedir. Bu hususta karakteristik bir misâl olarak Zekeriya Kazvini'nin kışın şehirde kuşlara yem vermek için daimi vakıflar yapılmış olduğuna dair ifadesini zikretmek kâfidir. Kuşlar için vakıfların Anadolu'nun diğer şehirlerinde de mevcut olduğuna dair kayıtlara mâlikiz.

Bütün mühim Orta çağ şehirleri gibi Sivas ta müstahkem surlarla çevrilmişti. Eskiden bir surun mevcut olup olmadığını bilmiyoruz. Bizim bildiğimiz surların I. Alaeddin Keykubâd tarafından 1221 de yapıldığını gerek İbn Bibi, gerek kitabeleri göstermektedir. Orta Asyayı alt-üst eden Mogolların yeni bir istilâsı karşısında Alaeddin Keykubâd Sivas'ın bu surlarile birlikte Konya ve Kayserinin surlarını da yaptırmıştı. Türlü kaynakların ifâdesine göre surlar iki üç arşın büyüklüğünde kesme taşlardan yapılmış, surların yüksekliği yirmi metre idi. Surlar şimal, şark ve cenuptan su ile dolu büyük bir hendekle sarılmış idi ki bu, muhasarayı güçleştirmek için yapılmıştı. Şehrin Şerafeddin Yezdi'ye göre yedi, Evliya Çelebiye göre demirden beş kapısı vardı. Evliya Çelebi şehirde, surların içinde, birbirine bir ok menzili mesafede iki kale bulunduğunu, birinin yüksek, diğerinin bunun şimalinde aşağı kale olduğunu söyler. Yük-

sek kale bugünkü Toprak tepe'de kâin idi. Bir muhasara vuukunda her kalede olduğu gibi burada da, müdafiler için, zahire ambarları, su sarnıçları, cephane depoları bulunduruluyordu. Surların şark hududu Mismil Irmağına kadar varıyordu. Şerefeddin Yezdi, dünyanın en müstahkem şehri olan Sivas surlarının Timur tarafından tamamen yıkıldığını (1400) yazarsa da yukarda temas ettiğimiz üzere Evliya Çelebinin tasviri bu tahribin mübalağalı olduğunu gösterir. Esasen Anadolu'da sur'atli hareket etmiye mecbur olan Timur'un bu kadar büyük bir tahrip için zamanı da kâfi değildi. Hattâ XIX cu asır Avrupa seyyahları kale ve surların, hiç olmazsa, kısmen mevcut olduğunu görmüşler, ve bazı kitabeleri de onlar vasıtasıyla bize kadar intikal edebilmiştir. Bu asırdan sonradır ki tamamen yıkılan kale ve surlardan bugün maalesef bir iz bile kalmamıştır. Bu yıkılışın sebep ve mahiyeti yakın bir zamanda olmasına rağmen malûm değildir.

Sivas'ın, ticarî ve iktisadî bakımdan, Selçuk Türkiyesinde haiz olduğunu gördüğümüz ehemmiyet İslâm kaynaklarının burasının neden Anadolunun en büyük şehri olarak gösterdikleri keyfiyetini izah eder. Yine bu kaynaklar şehir halkının çok zengin ve müreffeh, eğlenceye düşkün olduğunu söylerler. İbn Batuta Sivas şehrindeki binaların güzel, çarşılarının kalabalık ve sokaklarının geniş olduğunu yazar. İbn Arab-şâh, Sivas'ı şehirlerin en mükemmeli, eski ve mâmur eserlerle, hayrat ve mabedleri ile meşhur olarak gösterir. Şehrin iktisadî ehemmiyetini anlamak için onun İlhanî maliyesine verdiği vergilere bir göz atmak ve bunu bazı diğer beldelerinkile karşılaştırmak faydalı olacaktır. Hamdullah Kazvinî bu devletin 1336 yılı bütçesi dolayısıyla Türkiye şehirlerine ait vergileri verirken Sivas ile Konya'nın vergi yekûnunu 1,384,886 dinar olarak gösterir. Sivas'ın Konya'ya nazaran daha zengin ve daha büyük olduğundan sarfî nazar etsek dahi en aşağı yarısı yani 700.000 dinarının Sivas'a aid olduğu neticesini çıkarmak mümkündür. Bu harpten önceki Türk parası ile takriben 15.000.000 lira eder. Aynı kaynağa göre bu zamanda Erzurum 222,000, Erzincan 332,000, Harput (Elaziz) 215,000, Niksar 187,000, Kayseri 140,000, Niğde 41,000, Aksaray 51,000, Akşehir 135,000, Ankara 72,000, Mardin 236,000, Meyyâfarıkın 224,000, Musul 328,000 Bağdad 800,000, Tebriz 1,390,000 dinar vergi veriyordu. Meşhur iktisatçı Sombart'ın hesabına göre bu zamanda İngiltere'nin bütçesi 4, Fransa'nın 3 milyon frank idi. Bu, Tebriz ve Sivas bütçelerinin İngiltere veya Fransa ile mukayese edilince ne büyük bir yekûna balığ olduğunu gösterir. Bu da o zaman Şark ve Garp arasındaki medenî ve iktisadî seviyedeki nisbetlerin bugünküne nazaran tamamen aksi bir durumda olduğunu, diğer misallerle birlikte, meydana kor. Yukarda verdiğimiz malûmat Sivas şehrinin Orta çağda ne kadar mühim bir mevki işgal ettiğini meydana koymaktadır. Filhakika Bizans tarihçisi Khalkokondylas şehrin 120000 nüfusa mâlik olduğunu söylüyor. Zekeriya Kazvini Sivas halkının müslüman türkmenlerden ve hiristiyanlardan teşekkül ettiğini yazmakla bera-

ber, Şehirde türlü kavimlere mensub ticaret kolonileri de mevcut idi. XVI ci asır Osmanlı tahrir defterinde şehrin tesbit ettiğimiz 3533 evinden 1184 hıristiyan olduğu görülmektedir. Bu deftere göre şehir 44 (Evliya Çelebi'de 40) mahalleye ayrılmaktadır ki şehrin tarihi topoğrafisi bakımından bu isimlerden bazılarını zikretmemiz alâka çekici bir şeydir: Karagedük, Abdulkerim, Yenimahalle, Şemsi Mescidi, Hoca İmam, Şeyh Çoban, Kerim Çavuş, Ulubey, Sivas altında Palas (Evliya Çelebi'de Garpte Palas kapusu) Şah Veli Mescidi, Cami Mahallesi, Himmet Sofu Mescidi, EmiriÂdil (Namidiğer Ferrâş), Yahya Beg, Hamurkesen, Abdülvehâb Gazi yanında Yeni Mahalle, Mescidi Mevlâna Muhammed, Paşa beg, Mescidi Hacı Şah, Hüseyin, Sirkeli Mescidi, Cancın, (Evliya Çelebi: Şimal'de Cancun kapusu), Ali Baba, Firdevs bey, Baba Üryan, Mescid-i Hoca Karaca, Tokmak (Evliya Çelebi: Şarkta Tokmak kapusu) Mescid-i alem, Ahmed Subaşı (nam diğer Üryan), Medrese-i Sahib, Abdülvahab Gazi yanında Mescid-i Musa, Paşa Cami yanında Veli bey, Kale ardı, Dülger, Kepenek adlarını taşıyan mahalleler idi. Evliya Çelebi meşhur mahalle olarak Ağca Öge, Örtülü Pınar, Köhne Civan, Çarşu, Meydan, Oğlan Çavuş, Ağalar Değirmeni, Baldır Pazar, Kale ardı, Hacı Zahid, Ulu Cami ve Polur mahallelerini zikreder.

Bütün Anadolu gibi Sivas da tarihinin en parlak devrini Selçukiler zamanında görmüştür. Selçuk devletinin yıkılışından sonra Anadolu'da husule gelen siyasî buhran medenî ve iktisadî hayat üzerinde tesirlerini şiddetle göstermiş olmakla beraber Sivas şehri XV inci asrın başlarına kadar ehemmiyetini muhafaza etti. Şehrin burjuvasını teşkil eden Ahiler yalnız iktisadî ve içtimaî hayatta değil siyasî hâdiseler üzerinde de müessir bir âmil idi. Kadı Burhaneddin zamanında Ahilerin bu gibi kuvvetli tesirleri onun namına yazılmış eserde bariz bir şekilde aksetmektedir, ki Ahilerin bütün Anadolu şehirlerinde buna mümasil rollerini biliyoruz. Timur'un Anadolu seferi bu şehrin inhitatında mühim bir âmil teşkil eder. Diğer müelliflerin ifadelerine de uygun olarak İbn Arabşah'ın rivayetine göre Timur'un muhasarası neticesinde şehirdeki kâşaneler yıkılmış, mamur eserleri mahv olmuş, halkın bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da öteyebereye dağılmıştı. Bu hâdise ve tarihi *Ebcad* hesabıyla şu beyitte ifade edilmişti.

Şud harâb ez ateş-i ceys-i Timür

Der şuhûr-i sâl-i târîheş harâb

Şehrin bu felâketine dair hatıra, Yıldırım Bayezid'e atfedilen: "Çal Çoban Çal! Ertuğrul gibi oğlun mu öldü, Sivas gibi kalen mi yıkıldı?" cümlesiyle zamanımıza kadar intikal etmiştir. Fakat şehrin bir daha eski devrini idrak edememesi sebebi ne mezkûr siyasî buhranlar ve ne de bu yıkılış değildir. Filhakika bütün Türkiye şehirleri ve bütün İslâm ülkelerinin müşterek inhitatları daha derin menşelere racidir ve XVI ıncı asırdan itibaren de milletlerarası ticaret yollarının Akdeniz'den Okyanus-

lara geçmiş olması bu inhitatı süratleştirdi. Selçukilerden sonra Anadolu'da büyük mimarî eserlerinin vücut bulmaması da bu inhitatla muvazidir. Osmanlı İmparatorluğunun azameti de Anadolu'da eski şart ve faaliyetlerle birlikte medeni seviyeyi de diriltmeğe kâfi değildi. Esasen İmparatorluğun hudutları içersindeki ticaret yolları ve merkezleri de başka sahalara çekilmişti. XVI ci asır tahririne nazaran şehir nüfusunun, aşağı yukarı, 2000 olması icab eder. Eğer bu hesap doğru ise inhitatın ne kadar büyük olduğu kolaylıkla anlaşılır. Cuinet XIX cu asırda şehrin 43000 nüfusa sahip bulunduğunu söylüyor.

Türkiyenin iktisadî ve medenî gelişmesi devam ettikçe, Coğrafi mevkii dolayısıyla Sivas'ın bununla müvazi olarak parlak bir istikbale nâmzed olacağı aşikârdır. Bunun en müsbet bir delili de 1927 de 28000 olan nüfusunun 1945'te 45000 bine çıkmış olmasıdır. Türkiye ile birlikte Şarktaki İslâm memleketleri medeniyet yolunda ilerledikleri takdirde Anadolu'nun ve bu arada Sivas'ın Selçuk devrindeki tarihi ehemmiyetini kazanacağı şüphesizdir. Bugün şehre kıymet veren manevî âmiller başında ayakta kalabilmiş olan yukarda zikrettiğimiz millî yadigârları ve şehrin İstiklâl mücadelemizdeki rolünü saymak icap eder. Ecdadımız Selçuklulardan miras kalan bu mübarek eserler vatan haline soktuğumuz bu toprakların hakîkî tapu senetleridir. Bunların bir mukaddes emanet olarak muhafazası bu topraklara sahip olmanın ilk şartıdır. Bu hususta ilk vazife şüphesiz bu eserleri yaratanların neslinden gelen Sivas'lılara tereddüp etmektedir.